

ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ШКОЛЯРІВ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Василь Кузьменко, кандидат педагогічних наук, доцент
Херсонського державного університету

ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ШКОЛЯРІВ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано формування в учнів наукової картини світу, які були характерними у загальноосвітніх закладах України ХІХ – початку ХХ століття. Характеризуються: гімназії, прогімназії, повітові, народні, сільські, церковно-парафіяльні, міські училища тощо.

Постановка проблеми. Демократичні процеси, які відбуваються сьогодні в культурній, науковій, економічній, політичній сферах української держави, зумовлюють необхідність підвищення якості освіти. Це вимагає перегляду системи підготовки особистості у навчальних закладах на основі широкого використання сучасних наукових досягнень та педагогічного досвіду (як вітчизняного, так і зарубіжного) і національної культури, традицій минулого. Вивчення досить складного історичного шляху становлення української освіти, без сумніву, сприятиме активному розвитку сучасної школи, на що неодноразово вказували історики педагогіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, проблемі становлення і розвитку освіти ще за часів радянської влади присвячена значна кількість наукових робіт українських педагогів (М.М. Грищенко, М.С. Грищенко, Я.П. Ряппо та ін.). Детальніше і не заангажовано почали висвітлювати особливості становлення вітчизняної освіти після отримання Україною незалежності (В.Г. Кузь, В.М. Мадзігон, О.В. Сухомлинська, М.Д. Ярмаченко та ін.). Цікаві нароби з даної проблеми є у Л.Д. Березівської, І.В. Зайченка, В.Г. Майбороди, М.М. Собчинської та ін.

Особливе місце серед наукових робіт, пов'язаних з історією вітчизняної школи, посідають роботи С.У. Гончаренка, О.В. Рудницької, І. Почечуєвої та ін., у яких розглянуто питання формування у школярів картини світу. Разом з тим історичні аспекти цієї проблеми проаналізовані недостатньо. Нерозробленість даного питання і викликала необхідність здійснення аналізу можливостей формування в учнів наукової картини світу, які були характерними для загальноосвітніх навчальних закладів України кінця ХІХ – початку ХХ століття. Це і є **метою даної статі.**

Виклад основного матеріалу. У досліджуваній період існували різні загальноосвітні навчальні

заклади. До них відносили: гімназії, прогімназії, повітові, народні, сільські, церковно-парафіяльні, міські училища тощо.

До вступу в гімназії деякі діти могли отримати початкові знання у міських училищах, де було від 2 до 6 класів. Кожен рік навчання в училищі закінчувався перевідними, а повний курс навчання – випускними іспитами. Успішне навчання у перших 4-х класах давало можливість поступити у перший клас гімназії без іспитів. Тобто міські училища виконували роль своєрідних підготовчих курсів для вступу в гімназії та прогімназії.

Після закінчення шести класів міського училища учні могли йти на цивільну службу або вступати до вищих навчальних закладів.

У міських училищах вивчали предмети згідно з переліком, затвердженим Міністерством народної освіти (таблиця 1).

Таблиця 1
Перелік навчальних предметів
міського училища

№ з/п	Назва предмету	Клас навчання					
		1	2	3	4	5	6
	Закон Божий	+	+	+	-	-	-
	Російська мова	+	+	+	+	+	+
	Слов'янська мова	+	+	+	+	+	+
	Арифметика	+	+	+	+	+	-
	Історія	-	-	+	+	+	-
	Геометрія	-	-	+	+	+	+
	Географія	-	-	+	-	+	+
	Природничі історія	-	-	+	+	+	+
	Фізика	-	-	-	-	-	+
	Малювання	-	-	+	+	+	+

Із таблиці 1 можна зробити висновок, що певна увага приділялась формуванню у школярів релігійної, мовної, природничо-наукової, суспільної та естетичної картин світу. Здійснювалося це на

ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ШКОЛЯРІВ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

відповідних уроках. До того ж діти вивчали й не обов'язкові предмети: сільськогосподарська і ручна праця, рукоділля та ін. Найбільш розробленим із них на той період було рукоділля (1896 року видана програма із цієї дисципліни) [6].

У повітових училищах було лише 3 класи з річним терміном навчання у кожному. Для вступу в перший клас діти мали знати основні молитви, перші чотири арифметичні дії, вміти читати і писати. За час навчання в училищі їм викладали: Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, історію, географію, малювання, краснопис [1, 359].

Найбільш поширені у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., були початкові школи: парафіяльні, церковно-парафіяльні та народні училища, до яких приймалися діти всіх станів і віросповідань. Так, у 1903 році їх на нараховували біля 88 тисяч, із яких приблизно 79 тисяч знаходилося у сільській місцевості [7].

У народних училищах у 1888–1889 навчальному році вивчали такі предмети: Закон Божий, читання за книгами світського та релігійного друку, письмо, перші чотири арифметичні дії, церковні та світські співи [1, 356].

У 1907 році Міністерство освіти почало вводити в дію законопроект згідно з яким загальноосвітні заклади повинні були ділитися на

школи першого, другого та третього ступенів, але на практиці земства, за підтримки Міністерства освіти, відкривали в основному школи першого ступеня, де діти могли вчитися протягом 4 років (з 8 до 11 років) [8].

У сільській місцевості переважали однокласні та двокласні училища. У 1913 році навчальний план однокласного училища передбачав вивчення таких предметів: Закон Божий, російська і церковно-слов'янська мови, арифметика, історія, географія, природознавство, краснопис і співи. Двокласні училища давали учням також відомості з геометрії, малювання, сільського господарства та деяких ремесел [2].

У народних училищах учні користувалися тими підручниками, які дозволяло Міністерство народної освіти. Наприклад, у міських училищах діти вчилися за навчальними книгами, які були дозволені для користування Міністерством народної освіти, у народних школах та тими, що їх використовували гімназії [1, 356 – 359]. Найкращим було забезпечення шкіл підручниками із Закону Божого та книгами для читання. Вони були написані різними авторами. Наприклад, на початку ХХ століття вчитель міг обрати будь-яку із більш ніж із 15-ти найменувань книг для класного читання. Це дозволяло користуватися таким підручником, який відповідав рівню

Таблиця 2

Навчальний план чоловічої гімназії на 1888-1889 н. р.)

№ п/п	Навчальні предмети	Кількість уроків на тиждень по класам							
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	Закон Божий	2	2	2	2	2	1	–	–
2	Російська мова із церковнослов'янською та словесність	4	4	4	3	3	2	2	2
3	Латинська мова	8	7	5	5	6	6	6	6
4	Грецька мова	–	–	6	6	6	6	6	7
5	Логіка	–	–	–	–	–	–	1	–
6	Арифметика	4	4	2	–	–	–	–	–
7	Алгебра	–	–	2	2	2	1	1	–
8	Геометрія	–	–	–	2	2	1	–	–
9	Тригонометрія	–	–	–	–	–	–	2	3
10	Математична географія	–	–	–	–	–	–	–	1
11	Фізика	–	–	–	–	–	2	2	2
12	Природознавство	–	–	–	–	–	2	–	–
13	Історія	–	–	3	2	2	3	2	2
14	Географія	2	2	2	2	–	–	1	1
15	Німецька мова	–	3	3	3	3	3	2	2
16	Французька мова	–	3	3	3	3	3	2	2
17	Співи	1	1	–	–	–	–	–	–

ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ШКОЛЯРІВ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

підготовки учнів та вчителів, задовольняв їх потреби щодо якості та ціни [9]. Разом з тим підручники, які використовувалися у народних училищах України, були недосконалими. На це неодноразово звертали увагу як просвітники, вчителі шкіл, так і державні керівники освіти [4].

Навчальний процес у гімназіях і прогімназіях у кінці ХІХ ст. розпочинався 7 серпня і тривав протягом року за винятком вихідних та святкових днів, літніх (6 тижнів) та зимових (2 тижні) канікул.

Приймали до гімназій та прогімназій дітей за умов наявності у них рекомендацій, у яких йшлося про здійснення правильного домашнього нагляду та забезпечення необхідних умов для навчання.

Діти могли вступати не лише в перший клас, а й у старші. З цією метою, наприклад, були визначені норми знань для вступу до кожного класу чоловічих гімназій Міністерства народної освіти. Подібні вимоги були і в приватних загальноосвітніх закладах, і в жіночих гімназіях, ліцеях тощо. Для вступу до першого класу чоловічої гімназії необхідно було мати такі знання із Закону Божого, російської мови, арифметики.

1. Закон Божий: знання напам'ять основних молитов, осмислене читання із перекладом на російську мову та поясненням прочитаного, знання найбільш важливих подій священної історії.

2. Російська мова: вміння читати та переказувати прочитане, читати церковнослов'янською мовою, знати напам'ять декілька віршів чи байок, наявність початкових знань із граматики.

3. Арифметика: знання перших чотирьох арифметичних дій та уміння використовувати їх в процесі розв'язування задач.

Отже, початковий рівень знань дітей, які йшли до першого класу, передбачав наявність певного рівня сформованості релігійної, мовної та математичної картин світу, які в подальшому навчанні розширювалися.

Навчальний план в гімназіях і прогімназіях був однаковим (див. таблицю 2). Відрізнялася тільки кількість років навчання. Так, у 4 - класній прогімназії вивчали предмети, передбачені навчальним планом перших чотирьох класів гімназії, а у шестикласній – перших шести класів [1].

Окрім наведених у таблиці 2 обов'язкових дисциплін, у навчальний план кожна гімназія, як і народні училища, включала ще й обов'язкові предмети (креслення, малювання, гігієна, військовий стрій, співи, рукоділля та ін.).

З аналізу даних таблиці 2 можна зробити висновок, що найбільшу кількість годин у чоловічих гімназіях виділяли на вивчення декількох мов. Особливого значення надавали

знанням з латинської мови, яка була в той час міжнародною мовою науки. Аналіз навчального плану показує, що російську мову із церковнослов'янською та словесністю вивчали діти протягом усіх років навчання в гімназії з поступовим зменшенням щотижневого навантаження з 4 до 2 годин. Велика увага приділялася також вивченню математичних дисциплін. На превеликий жаль, лише 2 години і лише у 6 класі відводили на вивчення природознавства. тобто найбільша увага приділялась формуванню у школярів мовної картини світу.

У гімназіях і прогімназіях учні кожного року здавали іспити: вступні (під час вступу до гімназії і прогімназії), перевідні (при переході учня з класу в клас), випускні (при закінченні повного курсу навчання). Вони надавали можливість зміцнити та узагальнити отримані знання, опосередковано впливали на сформованість в учнів картини світу.

У 1909 – 1910 навчальному році навчальні плани гімназій включали такі обов'язкові навчальні предмети: Закон Божий, російську мову і словесність, філософську пропедевтику, латинську мову, грецьку мову, математику, космографію, фізику, історію, географію, французьку мову, німецьку мову, природознавство, законодавство, креслення і малювання, співи. Окрім них, у частині гімназій учні додатково вивчали обов'язкові предмети: грецьку мову (в 5 – 8 класах) і гігієну (в 7 – 8 класах); креслення і малювання (у старших класах); співи (цей предмет обов'язково викладали тільки у підготовчих та 1 і 2 класах, а в усіх інших це був обов'язковий предмет); гімнастику і військовій справі у військовому спорядженні тощо [5].

Слід нагадати, що в перший клас учні приходили з певними знаннями і тому основною метою навчання у гімназії було розширення кількості та якості їх знань. У перших 4-х класах під час вивчення граматики та синтаксису школярі навчалися у письмовій і усній формі складати описи та оповідання на різні теми. В 5 класі вони вивчали теорію словесності, а тому складали повісті, описи, розмірковування тощо. В 6 – 8 класах діти вивчали історію російської літератури, праці видатних письменників та писали письмові роботи і твори [1].

Латинська мова в досліджуваній період була способом оволодіння науковими знаннями. Тому, як видно із таблиці 2, на її вивчення виділили найбільшу кількість навчальних годин (6–8 годин на тиждень). За цей час учні повинні були оволодіти мовою настільки, щоб вільно читали філософські, риторичні і художні твори, робити усні і письмові переклади із латинської на

ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ШКОЛЯРІВ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

російську мову і навпаки. Вивчення грецької, німецької, французької мов передбачало оволодіння школярами основами граматики та набуття вмінь писати, читати, перекладати і розмовляти цими мовами. Оволодіння декількома мовами надавало можливість на основі взаємопроникнення і взаємодії різних мовних світобачень сформуванню у гімназистів узагальнену мовну картину світу.

На вивчення логіки в навчальному плані (див. таблицю 2) виділяли всього 1 годину в сьомому класі. За цей час учням повідомляли про логіку як формальну науку мислення людини, про основні форми мислення, закони, методи та шляхи мислення людини, методи дослідження. Школярі також отримували уявлення про науку як систему. Оскільки часу відводилося мало, то діти встигали лише ознайомитися з цією навчальною дисципліною. При вивченні логіки рекомендували користуватися такими навчальними посібниками: “Элементарная логика” Струве і “Философская пропедевтика” Румпеля. У програмі було наголошено, що ці навчальні книги далеко недосконалі і ними можна користуватися лише з огляду на те, що інших немає, і лише до видання нових підручників [1, 281].

Математична картина світу виникала в учнів та набувала наукового характеру в процесі вивчення арифметики, алгебри, геометрії, прямокутної тригонометрії та математичної географії. У процесі вивчення останньої отримані знання пов'язувалися із реальними життєвими завданнями, ставали інтегрованими.

Природничо-наукова картина світу формувалася у дітей при вивченні фізики, природознавства і географії. У процесі вивчення фізики учні отримували знання з механіки, оптики, електрики, термодинаміки тощо. При цьому подавали також коротку інформацію про найважливіші хімічні явища. Важливим для формування цілісної картини світу було ознайомлення дітей з можливостями використання знань з фізики для пояснення атмосферних явищ.

При вивченні природознавства повідомляли про історію кори землі, мінералогію, обробку руди людиною, ботаніку та зоологію.

На уроках географії діти знайомилися з географією землі та коротким оглядом географічних відомостей про Російську Імперію (у першому класі); вивчали континенти та основні країни, народонаселення кожної з них, виконували карти частин світу, Балкан, Австрійської імперії та Германії (другому та третьому класам); детально вивчали Російську Імперію, її географічну карту, народонаселення, адміністративний розподіл, клімат, промисловість та найважливіші міста (у четвертому класі). Учні навчалися малювати: Європейську частину Росії із Закавказзям, позначали на ній моря, кордони, головні річки, озера та хребти; карти басейнів Білого, Балтійського, Каспійського та Чорного морів. У сьомому і восьмому класах учні повторювали матеріал загальної та Російської географії [1, 287–288].

Вивчення історії починали в третьому класі з історії стародавнього світу, а закінчували у восьмому класі всесвітньою історією нового часу. Учні 8 класу також повторювали весь вивчений матеріал систематичного курсу історії. Така побудова курсу дозволяла добре закріпити і узагальнити навчальний матеріал, підвищувала якість знань учнів, була передумовою сформованості у школярів суспільної картини світу.

Релігійна картина світу формувалася як у процесі занять із Закону Божого, так і під час відвідування дітьми богослужінь, що проходили в церкві.

З усіх предметів, як із логіки, існувало по

Таблиця 3

Навчальний план чоловічої гімназії (1914 рік)

№ п/п	Навчальні предмети	Число годин по класам							
		1	2	3	4	5	6	7	8
	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2
	Російська мова і словесність	5	5	4	4	3	5	4	4
	Математика	4	4	4	4	5	4	3	4
	Латинська мова	–	–	5	5	5	5	5	5
	Французька мова	–	5	3	4	3	3	3	3
	Німецька мова	4	3	3	3	3	2	3	2
	Історія	2	3	2	4	4	3	2	2
	Географія	3	2	2	2	2	1	1	1
	Філософія	–	–	–	–	–	–	2	1
	Законознавство	–	–	–	–	–	–	–	2
	Фізика	–	–	–	–	–	3	4	3
	Природознавство	2	2	2	–	–	–	–	–
	Малювання і краснопіс	4	3	1	–	–	–	–	–

ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ШКОЛЯРІВ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

декілька підручників. З них вчитель мав можливість вибрати той, який, на його погляд, найбільше підходив для виконання навчальної програми та відповідав рівню підготовленості учнів.

Навчальний план гімназій не був сталим. Він постійно змінювався. Приклад навчального плану для чоловічої гімназії Міністерства народної освіти (1914 рік) наведено в таблиці 3 [3]. Як бачимо, він дещо інший, ніж навчальний план 1888–1889 н.р. (таблиця 2).

Аналіз даних таблиці 3 дозволяє стверджувати, що пріоритет у навчанні дітей у гімназії продовжує надаватися вивченню гуманітарних дисциплін і в першу чергу мов. У той самий час, як і наприкінці ХІХ століття, значно менше уваги приділяється вивченню природничих дисциплін.

Порівняння навчальних планів чоловічих гімназій, наведених у таблицях 2 і 3, доводить, що в 1914 році збільшилась кількість годин на вивчення Закону Божого, російської, французької та німецької мов, математики, природознавства, історії, географії, фізики, але значно зменшилась кількість годин на вивчення латинської мови. Зовсім перестали викладати грецьку мову і логіку. Останню тепер включили до математики. До навчального плану 1914 року додатково включено філософію, законодавство, малювання з краснописом. Співи віднесені до необов'язкових предметів.

Отже, класицизм у гімназичній освіті на початку ХХ століття дещо зменшився, а за його рахунок виникла можливість збільшити кількість годин на вивчення природознавства, історії та літератури. Курс географії почали викладати протягом усіх років навчання. До нього введено додатково відомості з економічної географії. Це створило можливість для формування у школярів більш повної за обсягом наукової картини світу. Але вона залишалася, як і в попередні роки, фрагментарною, бо було обмаль інтегрованих навчальних дисциплін.

Слід зауважити, що наукова картина світу школяра є вищою формою систематизації і синтезу знань, їх інтеграції. Вона має конкретно-історичний характер, оскільки наукові погляди людини формуються здебільшого під впливом знань, отриманих у школі, а ці знання в свою чергу є носієм певної епохи. Тому аналіз навчальних планів і програм дає можливість робити висновок щодо кількісного рівня знань учнів, наявності у них узагальненого образу світу.

Висновки. Наведені у статті матеріали дозволяють констатувати, що організація

навчального процесу (змістовне наповнення та система навчання) загальноосвітніх шкіл України кінця ХІХ – початку ХХ століть була певною мірою спрямована на оволодіння дітьми гуманітарними дисциплінами і дещо менше – природничими. Тому в учнів формувалася більш повна мовна картина світу і менше – природничо-наукова. Разом із тим частина навчального матеріалу була спрямована на забезпечення внутрішньопредметних та міжпредметних зв'язків, на інтеграцію знань. Цінним, на нашу думку, є також те, що школярі вивчали такі навчальні предмети, як логіка, філософія, законодавство, що надавали можливість отримати повніші уявлення про навколишній світ. Зразком для сучасників є навчальний предмет “Математична географія” – прообраз інтегрованої навчальної дисципліни.

Отже, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було чимало раціональних ідей, які потребують подальшого детального дослідження.

1. *Влахкопуловъ. Новый и Полный сборникъ всеѣхъ программъ и правилъ для поступления въ казенныя и частныя мужскія учебныя заведенія на 1888-1889 уч.г. – М.: Издание типографа Ф.К. Югансонъ, 1888. – 414 с.*

2. *Демковъ М.И. Начальная педагогика для учащихся въ народной школѣ и для грамотныхъ крестьянъ. – М.: Издание т./д. Думковъ, Ключковъ, Лучниковъ и К., 1913. – 64 с.*

3. *Константиновъ Н. А. и др. История педагогики. – М.: Просвещение, 1974 – 447 с.*

4. *Леонтовичъ В.Н. Къ вопросу о составленіи учебниковъ для сельскихъ школъ Полтавской губерніи. – Полтава: Типо-Литографія Л.Г.Фришберга, 1901. – 18 с.*

5. *Отчетъ попечителя Киевского учебнаго округа о состояніи Учебныхъ Заведеній Округа за 1910 год. – К.: Лито-типографія И.Н. Кушнеревъ и К., 1911. – 140 с.*

6. *Программы обучения рукоделию в сельскихъ начальныхъ, городскихъ однокласныхъ училищахъ с трехгодичнымъ курсом, в прогимназіяхъ и гимназіях. – М.: Т-во типографій А.И.Мамонтова, 1897. – 46 с.*

7. *Сахаровъ. Катехезисъ народнаго учителя. – М.: Изд. Сабліна, 1911. – 256 с.*

8. *Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.*

9. *Учебники, наглядные пособия и классная мебель въ земскихъ школахъ – М.: Печатня С.П.Яковлева, 1915. – 58 с.*